

Ольга Михайлова

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ДЕЛІБЕРАТИВНОМУ КОНЦЕПТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розкривається зміст поняття «громадянська ідентичність» відповідно до теоретичних положень деліберативного (дискурсивного) концепту громадянського суспільства. В основі цього концепту лежить теорія комунікативної дії та інші теоретичні розробки німецького політичного теоретика Ю. Габермаса, які помітно вплинули на розвиток політичної науки у західних країнах. У статті показано, як перевизначається зміст поняття «громадянська ідентичність» з огляду на розуміння співвідношень суспільства і держави, політичної та громадянської сфер, оскільки ці співвідношення по-новому осмислюються у деліберативному концепті громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадянське суспільство, комунікативна дія, дискурс.

Olga Mikhaylova. Civic Identity in Deliberative Concept of Civil Society. *The article deals with the meaning of «civic identity» according the provisions of civil society deliberative theory. These provisions articulated in the works of the German political theorist J. Habermas, made a noticeable impact on the political science development in the West. The article shows how the concept of «civic identity» had been overridden in a view of the new understanding of society and state relations, political and civil sectors, as these relationships are interpreted in a new way in deliberative concept of civil society.*

Key words: civic identity, civil society, communicative action, discourse.

Дослідження громадянського суспільства протягом останніх 30 років стали таким напрямом політичних досліджень, де плідно переосмислюється поняття «громадянська ідентичність». В англомовній літературі це поняття фігурує як Civic Identity (англійською) або Bürgerliche Identität (німецькою) і увага до нього зростає. Причому поняття, осмислене науковцями, дедалі частіше залучається в суспільно-політичний дискурс. Утім, його змістовне наповнення до сьогодні підлягає уточненню.

Робота у цьому напрямі проходить чи не найбільш активно і плідно в рамках деліберативного (дискурсивного) концепту громадянського суспільства. Предметом дослідження у цій статті виступає громадянська ідентичність, як поняття з лексики політичної науки, яке осмислюється всередині деліберативного концепту громадянського суспільства і у відповідності до його теоретичних положень.

Новітні конотації у розумінні громадянської ідентичності відбивають зрушення у тому, яким змістом наповнюються нині, у XXI ст., поняття демократії, громадянства, громадянських свобод, як переосмислюється значення комунікації та громадянського активізму. Ці зрушення зумовили широку інтерпретацію терміна «громадянська ідентичність» у тематичній «Енциклопедії ідентичності»: «Від діяльності неформальних спільнот до формалізованих

політичних процесів і державних справ громадянська ідентичність передбачає формування та узгодження особистих і групових ідентичностей, як вони пов'язані в суспільних ролях, присутності та участі в суспільному житті. Громадянська ідентичність є особливо важливим фактором громадянської активності та участі в демократичній дискусії. Глобальні комунікаційні технології, що ширяться, глобальні ринки і глобальні політичні мережі активізували питання громадянської ідентичності в тісному зв'язку із стурбованістю з приводу громадянського роз'єднання і безправ'я» [1].

Дослідження громадянської ідентичності набули на глобальному рівні відчутного поштовху до розвитку і оновлення наприкінці 1980-х років. Тоді крах комуністичної системи підштовхнув дослідження громадянського суспільства у посткомуністичних країнах, які опановували нові демократичні перспективи, а також і в країнах розвинутої демократії. Останнім довелося переглянути усталені уявлення про засади громадянства в контексті зламу двополярної системи, процесів глобалізації, інформатизації та особистої емансипації громадян.

Іншим чинником, що зумовив сплеск уваги до поняття «громадянська ідентичність», стали парадигмальні зрушення у соціальних дисциплінах і поява нових концептуальних підходів до досліджень громадянського суспільства. Когнітивний поворот середини ХХ ст. створив інструменти переосмислення класичної соціології Вебера та Дюркгейма, згідно з якою соціальні феномени трактувалися в ідеології об'єктивації. Когнітивний поворот, який часто визначають як наукову революцію, скоригував таке бачення за рахунок уваги до суб'єктивних чинників, які у соціальних процесах, як правило, відіграють вирішальну роль; він полягав у включенні проблем пізнання в структуру методології соціальних дисциплін. У стосунку до досліджень ідентичності його розробляли Г. Теджфел, Дж. Тьорнер, М. Хогг, С. Зерубавель та інші.

Увага до когнітивних чинників у соціальних дисциплінах підштовхнула поширення такого методологічного підходу як конструктивізм (в західній науковій традиції також відомого як конструкціонізм). На ці процеси вплинув вихід у 1966 році роботи П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності». Феноменологічна перспектива дала можливість авторам по-новому відповісти на питання, як людина створює соціальну реальність і

як вона, в свою чергу, творить людину. Чималий внесок у методологію конструктивізму зробили також П. Бурд'є, Д. Белл, Ф. Барт, К. Д. Герген, Е. Гідденс та інші. Окрему позицію посідає в цьому списку соціальний теоретик Ніклас Луман, який запропонував подивитися на соціальну систему не як на об'єкт, а як на форму розрізнення системи і середовища. Значний внесок у розробку конструктивістського підходу зробив П'єр Бурд'є, довівши, що не можна виводити дії та взаємодії зі структури, а разом з тим не можна редукувати структури до взаємодії суб'єктів.

Науковці роблять наголос на дієвості і відповідності конструктивістських підходів у першу чергу у тих політичних дослідженнях, які стосуються проблематики ідентичності [2, с. 398–400]. Саме тому конструктивізм знайшов втілення в дослідженнях сутності націй, і зразком такого застосування може слугувати концепт політолога Бенедикта Андерсона про націю як уявлену спільноту, в рамках якого він пропонує розрізняти спільноти не за справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення [3, с. 23]. Цю конструктивістську лінію представляє в Україні Володимир Кулик, який висловив переконання, що колективні ідентичності, національну зокрема, слід вважати не «непорушними біологічно закоріненими сутностями, а історично і контекстуально специфічними соціально-дискурсивними конструктами» [4, с. 38].

Когнітивна революція і конструктивістські підходи зумовили потребу у переосмисленні усталених уявлень щодо принципів політичної організації суспільства, що, зокрема, відбилось у дослідженнях громадянського суспільства. Наявні концепції, як вказують історіографи питання, «виходили з натуралістичної статичної даності і однорідності (гомогенності) громадянського суспільства, що покликане раціонально формувати суспільну думку щодо політичного порядку денного і, за великим рахунком, формувати політичний курс» [5, с. 7–9]. Альтернативне уявлення, відповідне викликам часу, сформулював німецький політичний філософ та політолог Юрген Габермас.

Габермас запропонував розуміти громадянське суспільство як публічну сферу, де конститується політично активна громадськість, яка формує суспільну думку і транслює її у політичну сферу. В основі такого уявлення лежить створювана науковцем у

1960 – 1980 рр. теорія комунікативної дії. Розробляючи цю теорію, Габермас спирався на розрізнення американським філософом Ноамом Хомськи мовної компетентності та здійснення мови, а також на розроблену Джоном Остіном та Джоном Серлем теорію мовленнєвих актів, де останні розумілись як такі, що містять у собі певні правила комунікації. Габермас пішов далі, ствердивши, що правила мовних актів конституують правила вчинків і дій учасників діалогу, і дискурс (як зразок чи модель формування комунікативної компетентності) таким чином справляє визначальний вплив на перевизначення правил співіснування людей. Спільноти людей, що володіють комунікативною компетентністю, Габермас визначав як «комунікативну громадськість», здатну до реалізації дискурсу.

У цій логіці політика, включно із законодавством, осмислюється як наслідок «комунікативних дій» активної частини громадян, причому особливу значущість набуває «спільний горизонт інтерпретацій, усередині якого з актуальних приводів ведуться публічні суперечки про політичне саморозуміння громадян республіки» [6, с. 313]. Таким чином Габермас ставить політичну сферу в пряму залежність від комунікативного чинника, від реалізації його у дискурсивних суспільних практиках. Ці теоретичні положення лягли в основу дискурсивного концепту громадянського суспільства, що набув поширення і впливу серед науковців західних країн, і особливо у США від 1990-х років.

Інша назва цього концепту – деліберативний – відбиває зміст поняття «*deliberatio*», тобто «старанне зважування», «обговорення», «обмірковування». Відповідно, суспільство, визначене через це поняття, розуміється як таке, що дебатuje і дискутує, де розгортаються і підтримуються узгоджувальні і дорадчі процеси [7]. Процесуальний підхід, застосований таким чином для розуміння сутності громадянського суспільства, унеможлиблює чітко визначити його як конкретну суспільну структуру, але вказує на умови його виокремлення, що актуалізуються в тих чи інших контекстах. Це відповідає теоретичним засадам конструктивізму, який наголошує на умовності виокремлення груп, які виступають як зручні одиниці аналізу у соціальних дисциплінах, виокремлені за певним принципом, але не як сутності, що об'єктивно існують.

Щодо умов виразної, переконливої репрезентації громадянського суспільства, то вони наявні в умовах дотримання засад свободи і демократії – у правовому суспільстві, де реалізовані засади свободи слова. Але це не єдина, не достатня і, можливо, не перша умова. З іншого боку, ключовою умовою існування громадянського суспільства виступають практики вільної немодерованої (але водночас компетентної) комунікації осіб, що складають громадянське суспільство через побудову, згідно з думкою Ю. Габермаса, «автономних громадськостей».

Він у такій логіці подає динаміку їх становлення: «Центри комунікації, що постійно ущільнюються, які виникають натуральним чином із мікросфери повсякденної практики, можуть розгортатися в автономні громадськості і затверджуватися як такі, що самоздійснюються, високорівневі інтерактивності лише в тій мірі, в якій життєвий потенціал використовується для самоорганізації та для самоорганізованого застосування засобів комунікації» [8, с. 355–356]. В цій логіці самовизначення членів таких громадськостей набуває ключового значення, причому саме ідентичності задають параметри, в яких розгортаються життєві повсякденні практики, і визначають, якого наповнення вони набувають.

Динаміка становлення «автономних громадськостей», на думку Габермаса, лише генетично пов'язана з постанням національних спільнот. Він визнає роль націоналізму в імплементації громадянства, але визначає її як роль суто функціональну. Науковець зазначає, що «громадянство ніколи не було концептуально пов'язане з національною ідентичністю» [9, с. 53], але при цьому трактує його (громадянство) як феномен того етапу соціальної інтеграції, що має генетичні зв'язки і залежності з попереднім етапом, на якому соціальна інтеграція відбувалася на рівні національному. Сучасне громадянство, за Габермасом, постає системою дискурсивної комунікації, позбавленої етнічно-культурних залежностей, але поєднаної консенсусністю та раціональністю.

Загалом Габермас виокремлює три етапи життя людства відповідно до способу соціальної інтеграції – релігійний, національний, громадянський (республіканський) [6, с. 164]. У своїй «республіканській моделі громадянства» Габермас ставить цінність інститутів у залежність від ставлення до них населення. Причому

йдеться про громадян, які призвичаєні до політичної свободи і мають «ми»-перспективи щодо активного самовизначення, – тобто не лише на світоглядному, але й на діяльнісному рівні втілюють ліберальний дискурс. Найголовніша комунікативна складова нової ідентичності – це спільний горизонт інтерпретацій. Досвід державнацій у забезпеченні такого горизонту має бути застосовано у світі пост-національному, вважає Габермас, проголошуючи «залучення іншого» своєю принциповою настановою.

Науковець доводить, що засадничими для формування ідентичності громадянської спільноти вже є не гомогенність походження чи подібний спосіб життя, але відносини взаємного визнання. Тобто спільнота визначається не ззовні, а зсередини, через практики ідентифікації її членів як таких, що відкриті до активного творення спільного дискурсу (а отже, спільних засад практики) у комунікації. Конструктивістська методологія приводить Ю. Габермаса до висновку, що в реаліях республіканської фази соціальної інтеграції громадянство (подібно до того, як в етнонаціональних концепціях – нація) являє собою специфічний статус особи, зумовлений не так правовими, як ідентифікаційними практиками. Таким чином ідентифікація зі спільнотою творить цю спільноту як одиницю аналізу у суспільних науках, хоча це не означає, що така одиниця аналізу (спільнота чи суспільна структура) не здійснює зворотного впливу на формування ідентичностей.

Спільний горизонт інтерпретацій становить запоруку будь-якої колективної ідентичності, роблячи можливою змістовну комунікацію між людьми. Цей рівень, означаючи як епістемний, вітчизняний політолог А. Карась пропонує розуміти як семіотично визначену символічну і семантичну налаштованість свідомості і ментальності членів певного суспільства. Він вказує на зв'язок епістемного чинника і концепту дискурсу і узагальнює: «Громадянська ідентичність завдяки дискурсу, орієнтованому на визнання індивідуальної свободи й автентичності людини, формується з конгруентною до неї правовою і повсякденною культурою, а в сукупності вони артикулюються в нового гатунку семантиці, ідеомії, наративах і текстах» [10, с. 32].

Комунікативні теорії дістали поштовх до розвитку від середини ХХ ст. в контексті модернізаційних трендів і як їхня

інтелектуальна рефлексія, покликана, крім того, осмислити владу в координатах демократії як засіб інституціонального спілкування багатьох сторін. Крім Ю. Габермаса, що лінію соціальної теорії представляють К. Дойч, Х. Арндт, Н. Луман, К.-О. Апель. Зокрема, Карл Дойч вказував на соціальну комунікацію як на основу формування національних і державних суспільств. Згуртованість нації, на думку автора, зумовлена вищим рівнем комунікативної активності всередині неї. А це, в свою чергу, забезпечується не лише зрозумілістю мови, але й спільними контекстами, цінностями, зв'язками, що вирізняють побут і уявлення тієї чи іншої нації.

Соціогуманітарні дослідження дискурсивних практик зосереджені, зокрема, на цій спільності контекстів у їхньому стосунку до ідентичностей. Цьому стосунку присвятили увагу науковці Я. Бломарт, М. Ветерелл, Дж. Поттер, Т. ван Дейк, М. Йоргенсен та інші. Окрема роль у цьому контексті належить соціальному теоретику Н. Луману, який визначає комунікацію як ту єдину суто суспільну операцію, яка дозволяє виокремлювати структури суспільства поряд з іншими структурами – фізичними, індивідуальними тощо. Саме різні коди комунікації, на погляд соціолога, визначають специфіку різних соціальних підсистем. Відповідно, громадянське суспільство має визначатися специфічним кодом комунікації, і ця ідея Н. Лумана була розгорнута у роботі «Теорія громадянського суспільства» авторства Джин Коген та Ендрю Арато.

Коген і Арато, презентуючи своє дослідження «Громадянське суспільство і політична теорія», зафіксували на момент її виходу (а це 1992 р.) відсутність повноцінної теорії, яка б окреслювала сутність громадянського суспільства відповідно до «тих інтелектуальних контекстів, що пов'язані з сучасними формами діяльності» [11, с 11]. Автори позиціонують своє дослідження як відповідну викликам часу теорію громадянського суспільства. В ширшому контексті політичних досліджень його маркують як належне до дискурсивної (деліберативної) концепції громадянського суспільства. У своїй роботі автори знайшли опертя в першу чергу в доробку Ю. Габермаса.

Зміст поняття «громадянська ідентичність» у дискурсивному концепті громадянського суспільства стає зрозумілішим з огляду

на те, яким чином у цьому концепті осмислюються дві проблеми: співвідношення громадянського суспільства і держави, а також співвідношення громадянської та політичної сфер. Ці співвідношення змінювалися протягом останніх десятиліть об'єктивно, у перебігу політичних трансформацій світу. Принаймні цим зумовлена потреба корекції класичних підходів; але вона також зумовлена розвитком суспільних наук (зокрема, методології), а також постановкою нових завдань у сфері не лише аналізу, але й політичної практики, що пов'язані з демократизацією та створенням умов для консенсусної комунікації всередині суспільства.

Перегляд усталених уявлень щодо сутності громадянського суспільства відбувається у дискурсивній теорії через переосмислення класичного гегелівського уявлення про громадянське суспільство як сферу реалізації приватних інтересів, як опосередковану працею систему потреб. У такому трактуванні громадянське суспільство постає як антагоністичне, причому урівноважити різноспрямовані інтереси покликана держава. Тому Гегель інтегрує громадянське суспільство у державу, проголошує його залежність від державних установ і особливо – від правової системи. Прихильником гегелівського підходу до громадянського суспільства виявив себе, зокрема, Юрій Левенець, який у роботі «Держава у просторі громадянського суспільства» закликав «розглядати поступ правової держави і громадянського суспільства не тільки як близькі й тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені процеси, але і як суспільно-правовий феномен одного порядку. В цьому випадку правова держава та громадянське суспільство є лише різними його визначеннями...» [12, с. 109].

Уявлення, що концепція громадянського суспільства має сенс лише в межах дихотомії «громадянське суспільство – держава», хоч і лишається доволі впливовим, підлягає системній критиці протягом останньої половини ХХ ст. Причому цю критику було здійснено, як мінімум, за чотирма напрямками: за нормативним напрямом (Х. Арндт), за генеалогічним (М. Фуко), з позицій системного підходу (Н. Луман) та з позицій історизму (К. Шміт, Р. Козеллек та Ю. Габермас). На це вказують Джин Коген та Ендрю Арато, на думку яких предмет сучасних дискусій всередині політичної теорії розташовується в зовсім іншій площині, ніж у

XIX ст., коли ця теорія визначалась опозицією суспільство – держава [11, с. 24].

Здатність держави гарантувати своїм громадянам дотримання їхніх прав як головний аргумент етатистськи орієнтованих концептів громадянського суспільства Коген і Арато ставлять під сумнів, наголошуючи: «Хоч держава виступає в ролі органу, що легалізує права, вона не є ані їх джерелом, ані підставою їх загальнозначущості. Права зароджуються у вигляді вимог соціальних груп або окремих особистостей у публічних просторах громадянського суспільства, що формується. Вони можуть забезпечуватись позитивним правом, але вони не тотожні праву і не є його похідними; у сфері прав закон захищає і закріплює те, що вже було досягнуто автономними зусиллями соціальних акторів» [11, с. 564–565]. В цьому контексті виходить на перший план роль громадянської ідентичності, яка відтепер осмислюється не як результат чи наслідок побудови суспільно-політичних утворень (наприклад, через ідентифікацію з громадянами держави, визначеною правовою належністю до їх числа).

Сама система права ставиться в дискурсивній теорії громадянського суспільства в залежність від «вимог соціальних груп або окремих особистостей», і, таким чином, громадянська ідентичність виступає як джерело і чинник, що визначає правові аспекти урядування конкретного державного утворення. В цьому процесі важливим є спосіб інституалізації громадянського суспільства, оскільки він визначає, наскільки чутливим виявляться формальні структури до вимог громадян і ширше – громадянства. Держава може закласти фундамент громадянської ідентичності, впливати на неї, але над процесами особистої ідентифікації не владна. І навіть навпаки, відверті прояви безправ'я та утисків свободи з боку корумпованих владних інституцій можуть спричинити поширення громадянської ідентичності, що довели події протестної хвилі взимку 2013 – 2014 рр. в Україні.

Отже, громадянська ідентичність, як вона осмислюється під впливом дискурсивної теорії громадянського суспільства, не залежить від державної підтримки і не підлягає державному контролю. Як симптом і водночас рушійна сила громадянського суспільства, вона активно впливає на державні справи і тягнє до того, аби

визначати їх через структури громадянського суспільства. Ефективність впливу цих структур безпосередньо залежить від рівня інституалізації громадянського суспільства в державі (яка ніколи не поширюється на все громадянське суспільство), що забезпечується, в першу чергу, правовими важелями.

Не можна не визнати обопільний вплив громадянської ідентичності та політичних важелів, на чому акцентують сучасні українські політологи Т. Бевз, А. Зуйковська, О. Зорич, М. Кармазіна, Н. Ротар та інші [13]. Але в цій взаємозалежності роль громадянської ідентичності полягає в тому, що саме вона являє собою рушійну силу, що забезпечує поступ у політичних процесах сучасності. Питання щодо формування громадянського суспільства і громадянської ідентичності політичними важелями, які є у розпорядженні держави, у дискурсивній теорії не ставиться, оскільки існує переконання, що творення сучасного громадянського суспільства відбувається механізмами самоконституювання та самообілізації, при тому, що інститууються та генералізується воно за посередництва законів і, в першу чергу, суб'єктивних прав, що стабілізують соціальну диференціацію [11, с. 7]. І понад це, Коген і Арато переконують, що саморегуляція з боку громадянського суспільства є єдино можливим модусом його існування і в ліберальному світі. Окреслення Ю. Габермасом різноманітних форм адміністративного втручання держави (переважно юридичними важелями) у різні сфери життя громадянського суспільства становить аргументацію тези: «втручання держави загального добробуту в ім'я задоволення потреб громадянського суспільства сприяє розпаду останнього» [11, с. 573–574].

Таке уявлення відсилає до класичної, для розуміння сутності громадянської ідентичності, роботи Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці». Спостереження за життям громад в американських штатах привели Токвіля до висновку, що самоврядні громади здатні краще, ніж централізована влада (традиційно сильна у Європі), реалізовувати завдання дотримання прав громадян, їхньої емансипації, господарчого врядування, безпеки і навіть розвитку. «В цих країнах ще є піддані, та громадян ви вже там не зустрінете» [14, с. 88], – пише він про мешканців централізованих європейських країн, які не беруть участь у важливих рішеннях, ні на що не впливають. Так підданська ідентичність у певних контекстах

протиставляється громадянській. Громадянський статус людини, за Токвілем, забезпечується лише її особистою небайдужістю, реалізованою у самоврядуванні на рівні громад.

Громадянська ідентичність у ситуації невиконання владою «суспільного договору» і недотримання демократичних процедур народовладдя може набирати рис протестної. В цій ситуації провладний дискурс опиняється в опозиції до громадянської ідентичності, яка спонукає її носіїв брати на себе відповідальність за громаду, а не покладатися на владу, як властиво підданській ідентичності.

Недарма однією з принципових рис громадянського суспільства, на яку вказують сучасні західні дослідники, є «легалізація громадянської непокори, на противагу політичній сфері держави» [15, с. 37]. Ця логіка дедалі частіше опиняється в полі зору вітчизняних науковців, які визнають: «У країнах, що розвиваються і прагнуть перетворитися із «закритих» на «відкриті», ... громадянське суспільство зароджується в боротьбі за відновлення своїх інтересів перед авторитарними чи тоталітарними режимами» [16, с. 27], підкреслюючи при цьому значення інтернет-комунікацій у цій боротьбі.

Громадянська самосвідомість у дискурсивній теорії громадянського суспільства осмислюється як така, що відокремлена від свідомості політичної і проявляється у позаполітичному просторі. Критерій розрізнення політичної і громадянської сфер висунули Коген і Арато, посилаючись на авторитет Габермаса. Вони вказали, що актори політичного суспільства, оскільки вони є акторами здійснення влади, не можуть дозволити собі ставити стратегічні та інструментальні критерії в залежність від властивих громадянському суспільству типів нормативної інтеграції та відкритої комунікації. Причому навіть у парламентському втіленні публічна сфера політичного суспільства передбачає наявність важливих формальних та часових обмежень, що накладаються на процес комунікації [11, с. 8]. Що ж до громадянського суспільства, то воно націлене не на здобуття влади, а на тиск на неї (і в цьому сенсі, безумовно, лишається предметом політичних досліджень), який здійснюється через демократичні асоціації та вільну комунікацію в інтелектуальних колах.

Таке уявлення відповідає засадам потужної політологічної традиції. Ще Алексіс де Токвіль окреслював неприватні взаємини громадян між собою як суспільство громадянське, а взаємини громадян з державною владою як суспільство політичне. Польський філософ Лешек Колаковський у традиції Токвіля протиставляв громадянське суспільство як сферу неофіційної активності громадян – політичному суспільству як сфері офіційності [17, с. 66]. В свою чергу, американський політолог Майкл Кеннеді підкреслював, що різниця між політичною та громадянською сферами, хоч найяскравіше представлена у реаліях комуністичних режимів, але характеризує ситуацію і після краху комунізму [18, с. 80–81].

Отже, в річищі дискурсивного (деліберативного) концепту громадянського суспільства серед численних науковців-послідовників цього напрямку досліджень громадянська ідентичність осмислюється як така, що притаманна членам суспільства, орієнтованого на ліберальні цінності і здатного до самоорганізації. Причому саме демократичні дискурсивні практики такого суспільства являють собою передумову і запоруку громадянської ідентичності його членів.

Потенціал трансформації суспільства, що несе в собі громадянська ідентичність, вимагає осмислення, і дискурсивний концепт громадянського суспільства надає теоретичне підґрунтя для такого осмислення. Відповідно до положень цього концепту, громадянською ідентичністю пропонується вважати світоглядну настанову в орієнтирах ліберального дискурсу, яка зумовлює діяльнісну самоорганізацію на основі деліберативних практик, що творяться навколо консенсусу щодо сутності владних відносин і спонукають людей брати на себе відповідальність за спільноту належності та її майбутнє.

Осмислення громадянської ідентичності у річищі деліберативної теорії, що було поширене на Заході, набуває дедалі більше прихильників і на пострадянському просторі. Зокрема, російські академічні інституції ініціюють обговорення проблематики громадянської ідентичності. Російські підручники, що використовуються в курсах суспільних дисциплін, артикулюють потребу розрізнення державної та громадянської ідентичності, причому остання визначається як така, що залежить від формування громадянського суспільства та переорієнтації його членів з патерналістських настроїв

на діяльнісну самоорганізацію та солідаризацію навколо відповідальності за свою долю і долю оточуючих [19, с. 13–14]. Все більш впевнено артикулюються серед російських політологів уявлення, що поняття «громадянська ідентичність є вбудованим «у схему громадянського суспільства і проблеми середнього класу, що реалізує себе в комунікативній практиці міського соціуму» [15, с. 29].

Отже, громадянська ідентичність є вкоріненою в комунікативну і поведінкову реальність людей, які здійснюють взаємодію і взаємні впливи у спільнотах, у яких (згідно з їхніми уявленнями) вони живуть. Серед українських науковців така локалізація змісту громадянської ідентичності досі не дуже поширена. Проте взяти таке уявлення до уваги вимагають виклики часу, в першу чергу – політичні і громадянські зрушення в Україні, що відбулися протягом останніх двох років. Вони змушують науковців повертатися до теми громадянської ідентичності, брати до уваги і активніше враховувати ті аспекти, що вже набули осмислення у доробку закордонних колег.

1. Jackson R. L. & Hogg M. A. *Encyclopedia of Identity* / Ronald L. Jackson & Michael A. Hogg. – London: SAGE Publications, 2010. – Vol. 2.; [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://knowledge.sagepub.com/view/identity/n31.xml>

2. Finnemore M., Sikkink K. *Taking Stock: The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics* / M. Finnemore, K. Sikkink // *Annual Review of Political Science*. – 2001. – № 4. – P. 391–416.

3. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; [пер. з англ.: В. Морозов] – К.: Критика, 2001. – 271 с.

4. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 655 с.

5. Честнов И.Л. Концепт «гражданское общество» в контексте постклассической эпистемологии / И. Л. Честнов // *Гражданское общество в России и за рубежом*. – 2013. – №1 – С. 6–10.

6. Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії / Юрген Габермас; [пер. з нім. А. Дахній, наук. ред. Б. Поляруш]. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.

7. Колодій А. Процес деліберативної як складова демократичного врядування / Антоніна Колодій // Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування. Матеріали науково-практичної конференції. ЛРІДУ НАДУ при Президентів України, 4 квітня 2008 р. – Львів, 2008. – С. 106–110.
8. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Юрген Габермас; [пер. з нім. та комент. В. М. Купліна]. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
9. Габермас Ю. Умови громадянства: Збірка статей / Юрген Габермас; [за редакцією Варта ван Стінбергена; пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О.]. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 264 с.
10. Карась А. Громадянська ідентичність як українська перспектива / А. Карась // Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст. – Вип. 10. – К.: Стило, 2011. – С. 27–40.
11. Коэн Д., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Д. Коэн, Э. Арато; [пер. с англ., общ. ред. И. И. Мюрберг]. – М.: Весь мир, 2003. – 784 с.
12. Левенець Ю. Держава у просторі громадянського суспільства / Юрій Левенець – К.: Стило, 2001. – 272 с.
13. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: Колективна монографія. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 296 с.
14. Токвиль А. Демократія в Америці / Алексис де Токвиль; [пер. с фр., предисловіє Гарольда Дж. Ласкі]. – М.: Весь мир, 2000. – 560 с.
15. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века // Сборник статей [отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер, Г. Н. Ульянова]. – М.: РОССПЭН, 2007. – 302 с.
16. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства: [монографія] / [О. С. Онищенко, В. М. Горюхов, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2013. – 220 с.
17. Kolakowski L. The Myth of Human Self-Identity: Unity of Civil and Political Society in Socialist Thought / L.Kolakowski. – London, 1974.
18. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в східній Європі / Майкл Кеннеді; [переклад В. Кулика] // Сучасність. – 1994. – № 5 (397). – С. 80–85.
19. Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / [Отв. ред. В.С. Магун]. – М.: Издательство Института социологии РАН, 2006. – 327 с.